

BLAZOVICH LÁSZLÓ

Városok városhiányos övezetben a középkorban

A középkori Alföldet hagyományosan városhiányos övezetnek tekintik a magyar város történeti kutatás és a történetírás. Érveik közé tartoznak: nem volt található e száz négyzetkilométer nagyságú területen szabad királyi város, hiányoztak a fallal körülvett városok, csekély számú kereskedő és iparos réteg élt az Alföld településhálózatára jellemző mezővárosokban. Lakóik nem kapcsolódtak be a nagy jövedelmeket hozó távolsági kereskedelembe, amelynek hasznát Buda mellett az ország szélén elhelyezkedő, főként német polgárok lakta városok lakói fölötték le.

Eppen a magyar várostörténeti irodalom eredményeit megismerve írta a nagytekintélyű német várostörténész, Edith Ennen a 20. század közepén megjelent és azóta több kiadásban napvilágot látott, *Az európai város korai története* című könyvének kitékintést adó fejezetében, hogy a magyarországi városfejlődés igen sajátos helyzetű, ugyanis az idegenek által lakott, az ország nyugati és északi területein fekvő városokon kívül valódi városok nincsenek az országban. Sajátos alakulatoknak tartotta a mezővárosokat, amelyeket tanyahálózat vesz körül, ám maguk inkább falvaknak tekinthetők, mint városoknak. Az általa „elért” szakirodalom alapján Nagykovács és Szeged példáját említi, és láthatóan szívesen időzik a számára oly érdekes, nem értett és keletinek tekintett tanyákkal körülvett városi településforma mellett, mégsem tudta besorolni őket a nyugati város típusai közé.

Az előző évszázad utolsó évtizedeiben Kubinyi András, Szakály Ferenc és e sorok írójának munkássága nyomán a rendkívül negatív értékelés módosult, arra derült fény, hogy a 15. században, éppen akkor, amikor az európai és a magyar városhálózatban a nagyvárosok fejlődése megrekedt, az alföldi városok fejlődése meglódult, amelynek alapját a nagyállattartás, azon belül elsősorban a marhatenyésztés és a ráépülő kereskedelem képezte. Velence, Nürnberg és a sziléziai városok piacaira lábont hajtott magyar szürke marha húsáért versenyeztek e városok és környékük megnövekedett lakosságának kereskedői. Bár nem egyszer közvetítők révén jutott el az „áru” eme piacokra, a tenyésztő gazdák és a helyi kereskedők busás haszonra tettek szert, a helyben maradó pénzen pedig megindult a lakosság életszínvonalának emelkedése, amely szebb lakókörnyezet és igényesebb élet kialakítását tette lehetővé elsősorban a módosabbak számára. A felfelé ívelő folyamatot majd a 16. század közepén a hódító török megjelenése törte meg, akinek kezdetlegesebb gazdasági szemlélete és az állandósuló háborúk károsan hatottak a meginduló fejlődésre. A 16. század végéig, a tizenöt éves háború idejéig a látható leépülés és csapások ellenére sem beszélhetünk az Alföld legtöbb régiójában katasztrofális visszaesésről és pusztulásról a gazdasági életben.

Mielőtt közelebb hajolnánk az alföldi városok középkori történetéhez, vessünk egy pillantást jogállásukat tekintve a magyarországi középkori városok hierarchikus rendjére. A korábbi kategóriákkal – szabad királyi azaz tárnoki város, személynöki város, amelyeket civitasnak neveztek és a mezővárosok (oppidumok) – szemben Kubinyi András a magyar városhierarchia legmagasabb szintjén álló városoknak a királyi szabad városokat tekintik, amelyek között helyet foglalnak az úgynevezett szabad királyi

városok, jóllehet hosszú ideig magukat nem így, hanem szabad városoknak hívták, amint a Budai jogkönyv 1502. évi bejegyzése mutatja. Kiváltságaik közé tartozott közjogi és személyi jogi tekintetben a szabad bíró- és plébános választás, a polgárok telkeinek, házainak, azaz a város határán belül lévő fekvéseinek szabad birtoklása és örökítése. A városi polgár felett csak saját bírója ítélezhetett. Fellebbviteli fóruma pedig nem ura, a király, hanem a tárnokszék vagy a személynöki szék volt.

A város jogrendjét, belső szervezetét valamint intézményeit a polgárok szabadon alakíthatták ki. A városi jog, szemben a város határán kívül hatályos feudális joggal, amelyet egyrészt az állandóság és változatlanság, másrészt az úr személyéhez kötöttség jellemezett, a városi jog Willkürrecht, azaz a polgárok egyezségén, megegyezésén alapuló jog volt, amelynek szabályait az új helyzetekhez igazodva a polgárok egyetértésével megváltoztathatták. A szabad városok polgárai gazdasági kiváltságokkal is rendelkeztek, amelyek közé mint legfontosabbak a szabad piac- és vásártartás, valamint a vámszabadságok tartoztak. Az utóbbiak csak a királyi vámhelyeken fizetett adók alól való szabadságot jelentették, mert a király mások, mégpedig a nemesek jogát újabb kiváltságok nyújtásával nem sértette meg. Tehát azokon a vámhelyeken, amelyeket a király már korábban eladományozott, a vámszabadsággal rendelkező városi polgároknak meg kellett fizetniük a vámot. E jogi helyzetből azután számos jogvita, veszekedés és per származott. Egy-egy város évente meghatározott adóját a lakosok együtt fizették a királynak, továbbá az előírt ajánlékokat és a rájuk rótt hadi szolgáltatásokat is kötelesek voltak teljesíteni.

A királynak azon városait, amelyek nem rendelkeztek a fent leírt szabadságjogokkal, királyi mezővárosoknak mondja Kubinyi András. Parasztpolgárai jobbágyi sorban éltek. Előnyük mégis több volt a falvak jobbágyaival szemben a személyi és dologi kööttségek és függés tekintetében. Ők is egy összegben adóztak, bírói jogát mindenkori uruk leadta a mezőváros bírójának, és a település ügyeit a bíró és az esküdtek, az utóbbiak általában tizenketten, intézték. A királyi mezőváros lakói valamivel kedvezőbb körülmények között éltek, mint a földesúri városoké, amelyeknek két csoportját különböz tehetjük meg, a szabad mezővárost (liberum oppidum) és a mezővárost. Az előbbi csoportnak a lakói több szabadságjoggal rendelkeztek, mint az utóbbiak, amint ezt mások mellett Gyula példája mutatja. Kevés számuk és jogi helyzetük feldolgozatlansága miatt a típussal csak óvatosan számolhatunk.

Kubinyi András a centrális, központi helyeket vizsgálva, amely során kísérletet tett annak feltárására, hogy funkcióiknál fogva mely települések tartoznak a városok közé, tehát amelyek városi feladatokat látnak el, arra a megállapításra jutott, hogy kevés eltérés mutatkozik a jogi helyzet és a központi hely általa összeállított szempontjai alapján a városok hierarchiájában. Az első csoportba sorolta az alföldiek közül Pestet, Szegedet és Váradot, a másodikba Temesvárt, a harmadikba pedig Bácsot, Csanádot, Gyulát, Debrecent és Kalocsát helyezte. Az alábbiakban Szeged, Debrecen és Gyula példáját vizsgálva teszünk kísérletet az alföldi városok bemutatására.

Szeged, bár kiváltságlevele a 13. század közepéről, a nyugati várostípus magyarországi megjelenésének idejéből nem maradt fenn, de éppen az 1240-es évekből, 1247-ből ránk maradt egy oklevele, amelyből arra lehet következtetni, hogy Buda, Nagyszombat, Zágráb és mások mellett, az elsők között szerepelt, amelyeknek hospesei királyi privilégium levelet szereztek. A szegedi hospeseknek adományozta ugyanis IV. Béla király a ma is fennálló, akkor éppen lakatlan Tápé falut és a szegedi királyi vár halastavát a közelebről nem lokalizálható, ám bizonyára a város akkori határában elterült Vártó nevű halastavat. Szeged lakói ekkor már mint szabad város polgárai kol-

lektív nemességgel rendelkeztek, ha birtokokat adományozhatott nekik a király, amelyek felett földesúri jogokat gyakorolhattak.

A szegedi polgárok birtokszerzései közül kiemeljük azt a birtokvásárlást, amely alkalommal a város alsó részén lakó polgárok 1369-ben Balaki Benedek özvegyétől, Ilona asszonytól 65 forintért megvásárolták a Balak nevű földet, amelynek helyét a mai Ballagi tó helynév segítségével helyezhetjük a mai Alsóváros egy részének területére. Az ismertetett adásvétel a szegedi polgárok kollektív nemességét bizonyító tényen kívül felvet néhány kérdést. Hol terült el ekkor a város alsó része, amelyet eddig Reizner János tekintélye nyomán a mai Alsóváros területével azonosított a későbbi kutatás (Györffy György, Kubinyi András és a Szeged monográfia első kötetének (1983) szerzői), továbbá kik voltak ezek a polgárok? Géczy Lajos főlevéltáros kollegám egy szakmai-baráti beszélgetés alkalmával vetette fel, hogy e terület, az oklevelekben a későbbiekben felbukkanó Alszeged nem a mai Alsóváros területével azonosítható, hanem a későbbi Palánkéval, a szegedi királyi vár tőle délre fekvő suburbiumával. Mivel több mint egy évszázados vélekedéssel teljesen ellenkező, ezért első hallásra mellbevágó felfogással állunk szemben, nézzük meg, van-e valóságHITELE.

A Szegedet már korai története idején is három települési egységre bontó hagyományos felfogással mindenképpen ellenkezik, hogy az említett oklevél idejéig az okleveles anyagban nem bukkan fel az egyes városrészek neve, jóllehet ez nem zárja ki létezésüket, de erősíteni egyáltalán nem erősíti meg. Felszeged és Alszeged nevei a 15. század elején (1405 és 1412) tűntek fel első alkalommal. Az előbbi mindenképpen korábbi lehetett, mert önálló plébániával rendelkezett, az utóbbi pedig nem. Ismeretes, hogy a középkor első felében könnyebben alapíthattak városi plébániákat, mint a későbbiekben. Az 1412. évi oklevél újabb fontos várostörténeti eseményről tájékoztat. A bíróválasztáskor előforduló zavargások miatt Zsigmond király kétlépcsőssé tette a bíróválasztást Alszegeden. A polgárok előbb 40 elektort választottak, és ők választották meg azután a 12 esküdtet. A hangos viták közepette zajló budai bíróválasztás is hasonló módon vált kétlépcsőssé a 15. század első felében. Feltételezzük, hogy Zsigmond király nem az alsóvárosi, elsősorban paraszt lakosság bíróválasztása felől rendelkezett – egyébként nem ismeretes, hogy az általunk külvárosnak tekintett későbbi Alsóvárosnak valaha is önálló bírója lett volna –, hanem a vártól délre fekvő suburbium, a későbbi Palánk polgárai számára hozta meg ítéletét. Ehhez a városrészhez tartozott egyébként a 15. század második felében látványos fejlődésnek indult, később Alsóvárosnak mondott terület, köszönhetően annak, hogy a terepviszonyokhoz képes magas fekvése alkalmassá tette állandó emberi lakhelyek építésére. A ferenciek kettészakadása után a 15. század második felében itt építették fel az obszervánsok máig álló templomukat és rendházukat. Tőle nem messze állt a városi tulajdonban és kezelésben lévő Szent Péter ispotály. A középkori gyakorlat szerint mindkét intézményt inkább a városok szélére mint központjába telepítették. Így volt ez Szegeden is. Alszeged tehát, amely elnevezés 1422 után nem került elő többé a középkorban, a későbbi Palánk elnevezése volt a 15. század első feléig. Az esetlegesen előkerülő újabb adatok – úgy véljük – csak megerősíthetik feltevésünket.

A kis kitérő után visszatérve a szegedi polgárok és a város szabadságjogainak katalógusához a birtoklás és örökítés valamint adásvétel szabadsága mellett a szegediek birtokolták a szabad bíró- és plébános választás jogát. Amikor 1458-ban Mizser János bíró és az esküdtek az utóbbi megerősítését kérték Mátyás királytól, ő úgy adta meg, mint addig is érvényes jogot.

A személyi és közjogi kiváltságok mellett a gazdaságiak ugyancsak nagy szerepet játszottak, hiszen ezek segítették a városok és lakóik anyagi gyarapodását. Közülük a legfontosabbakként a vásár- és piactartás, valamint a vámszabadságok említhetők. Szegeden, amint a szakirodalom feltárta, hétfőn és kedden a Palánkban, csütörtökön Felsővároson, szerdán pedig Alsóvároson tartottak piacot a 15. század második felében. (Szinte hihetetlen, hogy a péntek és szombat kimaradt a sorból.) A felszegediek 1437-ben, az alsóvárosiak 1459-ben kapták a vásártartás jogát. Hogy korábban nem lehetett minden rendben a piac szabadsága körül, arra utal Hunyadi János kormányzó 1456. évi oklevele, amelyben tiltotta a mindenkori szegedi várnagyot, alvarnagyot és adószedőjüket, hogy a hetipiacra vasárnap és hétfőn érkezőktől adót szedjen. Mindenesetre a rendkívül élénk kereskedelmi élet bizonyítéka, hogy a hét majd minden napján tartottak piacot, Luca napjától kezdve pedig háromnapos állatvásárt Szegeden.

A 14. század utolsó évtizedeitől az önálló középkori magyar állam megszűnéséig állandó harcot folytattak a szegediek vámszabadságaik kiterjesztéséért. E küzdelem oklevele adatokkal végigkísérhető. Egyrészt kereskedelmi útvonalainkon, Buda felé, a szerémségi borvidék irányába és Lengyelország felé szerettek volna minél nagyobb vámmentességet szerezni, másrészt az áruikra, borra, szarvasmarhára és fára kértek volna kedvezményeket. A harc abból fakadt, hogy a király elvileg mentességet saját vámhelyein kívül csak olyan vámokra adhatott Werbőczy szerint, amelyeket a mentesség kiadása után létesítettek, mert az intézkedés egyébként sértette volna a vám jövedelmét már birtoklók jogait. A viták, amelyek nem egyszer tettegességgig és a bíróságig vezettek, nyilván abból adódtak, hogy melyik kiváltságot adományozták a királyok előbb, illetve mekkora a vám mértéke. A vitákra jellemző, hogy az óbudai káptalan zentai vámszedőivel 1475-ben odáig fajult az ellenségeskedés, hogy a szegediek a király engedelmével a várost egy évig megszállva tartották. A jogviták ellenére a királyi szabad városok polgárai mindenképpen előnyt élveztek a kereskedelemben a földesúri városok lakóihoz képest.

Szeged tehát, bár 1498-ban erősítette meg II. Ulászló király kiváltságaikat, és az 1514. évi országgyűlésen cikkelyezték be az elidegeníthetetlen királyi javak közé a települést, már korábban a királyi szabad városok közé tartozott. Jóllehet Zsigmond király 1409-ben bírósági fellebbezési fórumaként a tárnokszéket jelölte meg, a tárnoki, azaz szabad királyi városok közé sohasem került számos társával együtt, akik hozzá hasonló pályát futottak be. Gazdasági erejével és tekintélyével azonban nem egy tárnoki várost megelőzött, Kubinyi András vizsgálatai (Alföld, Dunántúl, a Felvidék egy része) szerint – mint említettük – az elsőrendű városok sorában Buda és Kassa után a 15–16. században a harmadik helyet foglalta el.

Debrecen, bár a Kubinyi által elkészített osztályozás szerint a harmadik kategóriába került, számunkra mégis figyelmet érdemel nemcsak azért, mert a 15–16. század fordulóján Buda és Szeged mellett a legtöbb állami adót fizető városok társaságában találjuk, ami jelentős gazdasági erejére hívja fel a figyelmet, hanem lakónak jogállása is különleges. Debrecen a Debreceni Dózsák kihalása (1404) után királyi város lett, de Zsigmond király hamarosan túladott rajta. 1410-ben elálogosította, majd 1411-ben eladományozta Lazarevics Istvánnak, akinek kezéből 1427-ben Brankovics Györgyhez jutott, majd 1445-ben Hunyadi Jánosé lett. A Hunyadiak 1507-ig bírták. Ezután harminc évig több birtokost uralt, közöttük 17 évig Szapolyai Jánost, majd 1536-tól Török Bálinté lett. A Török család 1619-ig bírta, ám közben az erdélyi fejedelmek is jogot formáltak rá.

Amint a felsorolásból kitűnik, Debrecen nem sokáig mondhatta magának birtokosként a mindenkori királyt. Ám mivel szinte minden alkalommal nagyhatalmú bá-

rókat tisztelhetek a debreceni polgárok uraiként, megtarthatták a királyoktól szerzett kiváltságukat. I. (Nagy) Lajos király 1361-ben biztosította számukra a szabad bíró- és esküdtválasztást, ami legalábbis első fokon felmentette őket a földesúri fórum, az úriszék joghatósága alól: „mindenféle peres ügyben a maguk köréből és maguk által választott ítélő és esküdt bírák útján ítéelkezzenek lakótársaik felett, s a birodalmunkban régtől fogva érvényes városi szabadság alapján teljes joggal és hatalommal hozhassanak ítéletet.” Zsigmond király 1405-ben engedélyezte számukra, hogy fellebbviteli fórumként Buda város tanácsához, a tárnokszékhez, vagy a királyi személyes jelenlét bíróságához fordulhatnak. A földesúri bírói fórumokat a továbbiakban igyekeztek elkerülni, jóllehet ez nem mindig sikerült nekik.

A jobbágyság és a földesúr között a dologi és személyi függés számos köteléke állott fenn a feudális társadalom különböző szakaszaiban. A debreceniek számos kiváltságot nyertek el az idők folyamán. Az említett bíróválasztás szabadságán kívül – amint az adatokból kiderül – a plébán osukat is maguk választhatták, a bíró telkeket adhatta a városban belül, a polgárok szabadon örökíthették, adhatták vehették városi ingatlanait, számos gazdasági kiváltságot birtokoltak, terheiket közösen fizették mindenkori földesuruknak. Ilyeténképp a személyi és dologi kötöttségek majd minden formájától megszabadultak. Nem véletlenül folytattak hol sikeres, hol eredménytelen harcot azért, hogy megszabaduljanak a földesúr iurisdictionjától, mint a függés utolsó elemétől. A város 1555-ben behódolt a töröknek, de ötvenezer akcse évi adó fejében megtarthatta kiváltságait. Debrecen parasztpolgárai tehát szabadságaik kivívásában a legmesszebb jutottak, hozzájuk hasonló szabadságokkal Újlak (Ilok) város lakói rendelkeztek, akiknek jogait uruk, Újlaki Lőrinc 1524-ben jogkönyvben foglaltatta össze.

Az egyes jobbágyságok, mezővárosok lakóinak nagyfokú szabadságát csak akkor érthetjük meg igazán, ha ismeretes előttünk, hogy a középkorban a hűbérúr és vazallusa között kialakult az osztott tulajdon formája, amely lassan leszivárgott a földesúr-jobbágy viszonyokba is. Ebből következően a jobbágytelek főtulajdonosa a földesúr maradt, a jobbágyot pedig mint altulajdonost a használat joga illette. E jogfelfogásból következően számos eltérő helyzet és viszony alakult ki földesúr és jobbágy között, amelyek azonban sokkal kedvezőbbek voltak a jobbágy számára, mint a második jobbágykorában, amelynek jogszemlélete szerint a birtokból a családon belüli öröklésen és a birtokos váltáskor biztosított telekvédelmen kívül semmiféle jog nem illette meg a jobbágyot, aki mintegy bérmunkásként dolgozott a földesúr földjén. Természetesen Magyarországon ez utóbbi forma nem teljesült ki mindenütt, mert a szabad menetelű jobbágyok és a betelepülők továbbra is számos kiváltságot őriztek vagy kaptak meg. A középkor második szakaszában azonban éppen az osztott tulajdon szemléletéből következően a földesúrral szemben birtokon belül lévő jobbágyok és jobbágyközösségek jelentős kiváltságokat szerezhettek a velük szemben csak külső kényszert alkalmazható főtulajdonossal szemben.

Gyula a 14. század elején tűnt fel a forrásokban, feltehetően királyi birtok lehetett korábban is, azért szerepelt oly ritkán a forrásokban, jóllehet a környező településeknél jelentősebb volt, mert uradalmi központ lett. Így adományozta Zsigmond király 1387-ben Losonczi László erdélyi vajdának. Magszakadás következtében a vár, a város és az uradalom 1401-ben vagy 1402-ben visszazállt a királyra, aki 1403-ban Maróthi János macsói bánnak adományozta. A család fiú ágának kihalása után 1476-ban a koronára szállt, és ezzel megkezdődött a Hunyadiak földesurasága, amely 1510-ig tartott, amikor Frangepán Beatrix, Corvin János özvegye feleségül ment Brandenburi György

őrgrófhhoz, akinek urasága húsz évig tartott. Ezután több birtokos következett, míg 1552-ben a király lett a vár és város birtokosa 1566-ig, a török megszállás idejéig.

Gyulát Kubinyi András a centrális, azaz városi funkciót betöltő helyeket vizsgálva Debrecenhez hasonlóan a harmadik kategóriába helyezte. Valóban fontos központi hely szerepét játszotta, lakói azonban jogállásukban nem érték el azt a szabadság-fokot, amit a debreceniek, annak ellenére, hogy ők is három alkalommal, a kezdetektől 1387-ig, Mátyás király uralkodása idején és a hódoltságba kerülés előtt királyi kézen voltak. A bíró választásába, mint Brandenburgi urasága idején világosan kiderült, a földesúr közvetlenül beleszólt, a mezőváros bírósága a földesúr házában (a várban) ülésezett, fellebbviteli fórumként a várnagyhoz, majd a úrhoz fordulhattak, a plébános választás jogát a mindenkori földesúr megtartotta magának, a gyulai parasztpolgárok csak ingóságaiuk felett rendelkeztek szabadon, jóllehet a városba a kézművesek szabadon letelepedhettek. Egy összegben adóztak, továbbá számos gazdasági kiváltsággal (piactartás, vámszabadságok) rendelkeztek. Gyulán az uradalom irányításában és a város vezetésében számos személyi és családi kapcsolatot fedezhetünk fel, tehát más típussal, a mezővárosokra inkább jellemző esettel állunk szemben mint Debrecen esetében. Ennek ellenére jellegzetes és tekintélyes mezővárosnak számított, amelynek lakossága belső ügyeit jobbra maga intézte, bár jobban ki volt téve az uradalom tisztségviselői zaklatásának. Például a mezőváros bírósága mellett működött a városi kancellária, amely hiteleshelyi feladatokat látott el és az adó beszédésében is szerepet játszott. Végeredményben kialakultak Gyulán a mezővárosi lét formái. A fentiek ellenére a város lakosai a rájuk nehezedő adók – amelyeket utcánként szedtek, mint a legtöbb városban – lefizetése után földesúri zaklatás nélkül éltek életüket.

Amint a fentiekből láttuk, a középkori Alföldön az ország más vidékeihez hasonlóan kialakultak a városok különböző típusai. Jóllehet az alföldi városhálózatban ritkábban álltak a városok mint az ország más területein, pl. a Dunántúlon és a Szerémségben is. Az alföldi városok utcái két oldalt nem záródtak olyan polgárházakkal mint a nyugatiaké, máig sajátosan alföldi képet mutatnak, nem övezték őket falak, lakóik mégis ugyanolyan jogokkal éltek, és piackörzetükben ugyanolyan szerepet játszottak, mint az ország más vidékeinek városai és azok polgárai.

IRODALOMJEGYZÉK

- Blazovich László: Gondolatok az Alföld középkori településhálózatáról. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Juridica et Politica*. Tom. LIII. Fasc. 4. Szabó András Emlékkönyv. Szeged, 1998.
- Debrecen története 1693-ig. 1. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984.
- Edith Ennen: *Frühgeschichte der europäischen Stadt*. 3. kiadás. Ludwig Röhrscheid Verlag. Bonn, 1981.
- Gyula város története I. A földesúri város. Írta: Sche rer Ferenc. Gyula, 1938.
- Kristó Gyula: A szegedi hospeskiváltság keltéről. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Juridica et Politica*. Tom. CVII.
- Kubinyi András: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000.
- Ruszoly József: *Európa jogtörténete. Az újabb magánjog történet Közép- és Nyugat-Európában*. Bp., 1996.
- Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983.